247sk17

१७

अनुबन्धचतुष्टयम्

प्रस्तावना -

कस्मिंश्चित् शास्त्रे प्रवेशात् प्राक् तस्य शास्त्रस्य विषये सम्यक् ज्ञानम् आवश्यकं भवति। ग्रन्थस्य विषयप्रयोजनादिनिरूपणाय अनुबन्धचतुष्टयं ग्रन्थादौ निरूप्यते। ग्रन्थस्य प्रारम्भे यथा आस्तिकाः मङ्गलाचरणं नियततया आचरन्ति तथैव अनुबन्धानाम् अपि उल्लेखः कर्तव्यः। अनुबन्धैः इदं ज्ञायते यत् शास्त्रम् इदं पाठकस्य उपयुक्तं न वा। शास्त्रस्य कः विषयः। शास्त्रेण सह विषयस्य कः सम्बन्धः। अस्य शास्त्रस्याध्ययनेन कः लाभः भवतीति। वस्तुतः अनुबन्धाः वाचकाः भवन्ति। शास्त्रभेदेन अनुबन्धस्य वाच्याः अपि भिद्यन्ते। अस्मिन् पाठे वेदान्तशास्त्रस्य अनुबन्धाः विचार्यन्ते।

उद्देश्यानि -

इदं पाठं पठित्वा भवान् -

- अनुबन्धचतुष्टयं किं भवति इति ज्ञास्यति।
- वेदान्तस्य अनुबन्धचतुष्टयं किमति ज्ञास्यति।
- वेदान्तस्य कः अधिकारी इति जानीयात्।
- वेदान्तस्य विषयम् अवगच्छेत्।
- वेदान्तस्य प्रयोजनं बुध्यात्।
- वेदान्तोक्तप्रयोजनलाभाय अधिकारसम्पादनपरो भवेत्।
- मनुष्यजीवनस्य लक्ष्यं स्पष्टीभविष्यति।
- वेदान्तस्य व्यावहारिकताम् अवगम्य जीवनं यापयितुं क्षमो भविष्यति।
- वेदान्तस्य प्रौढग्रन्थेषु रुचिमान् भूत्वा उच्चतरतत्त्वानेषणे प्रवर्तेत।

१७.१ आलोचितविषयः

शास्त्रेषु प्रवेशात् प्राक् अस्माकम् मनसि केचन प्रश्नाः स्वतः एव जागरिताः भवन्ति -

१. एतत् शास्त्रं कः पठितुं शक्नोति, अर्थात् अस्य शास्त्रस्य अधिकारी कः ?

२. अस्मिन् शास्त्रे कं विषयम् अधिकृत्य आलोचितम् अस्ति।

३. अत्र लिखितेन विषयेण सह पुस्तकस्य कः सम्बन्धः अथवा पाठकेन सह विषयस्य कः

सम्बन्धः?

४. अस्य शास्त्रस्य किं प्रयोजनम् ?

- एतेषां प्रश्नानामुत्तरलाभाय अनुबन्धाः उपस्थाप्यन्ते। अधिकारी, विषयः, सम्बन्धः, प्रयोजनम् - इति चत्वारः अनुबन्धाः। त एव अनुबन्धचतुष्टम् इति उच्यते। "अनु स्वज्ञानात् अनन्तरं बध्नन्ति शास्त्रे ग्रन्थे वा आसज्जयन्ति प्रवर्तयन्ति ये ते अनुबन्धाः" इति अनुबन्धशब्दस्य व्युत्पत्तिः। अतः अनुबन्धानां ज्ञानात् अनन्तरम् एव कस्मिंश्चित् शास्त्रे पुरुषस्य प्रवृत्तिः सम्भवति। यदि शास्त्रादौ अनुबन्धानाम् उल्लेखः न भवति तर्हि शास्त्राध्ययने प्रवृत्तिः न जायते। तस्मात् कुमारिलभट्टेन श्लोकवार्तिके उक्तम् -

"ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते।
ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः।।" इति। (१/१/१७)

श्रोता ज्ञाता अर्थं सम्बन्धं च ज्ञात्वा शास्त्रे प्रवर्तते। अतः शास्त्रस्य आदौ सम्बन्धादीनाम् उल्लेखः आवश्यकः इति श्लोकार्थः।

इदानीं प्रश्नः सम्भवति यत् अधिकारि-विषय-सम्बन्ध-प्रयोजनानाम् अनुबन्धानां क्रमेण उपस्थितौ कोऽपि नियमः अस्ति न वा। उच्यते - शास्त्रस्य ज्ञातारं विना शास्त्रे प्रवृत्तिः नैव सम्भवति, तस्मात् अधिकारिणः उल्लेखः प्रथमः। यद्यपि अधिकारिणः उपस्थितिः भवति, तथापि विषयज्ञानहीनस्य अधिकारिणः शास्त्रे प्रवृत्तिः असम्भवा भवति। तस्मात् द्वितीयस्य विषयस्य उल्लेखः। विषयेण सह शास्त्रस्य अथवा विषयेण सह पुरुषस्य सम्बन्धज्ञानम् आवश्यकम्। तस्मात् सम्बन्धस्य तृतीये स्थाने उल्लेखः विद्यते। प्रयोजनस्य सर्वदा अन्तिमे अवस्थितिः। तस्मात् तस्य चतुर्थे स्थाने उल्लेखः विद्यते।

षड्विधानि आस्तिकदर्शनानि - न्यायः, वैशेषिकं, सांख्यं, योगः, पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च। उत्तरमीमांसा एव वेदान्त इति उच्यते। इदानीं प्रसङ्गात् प्राप्तस्य वेदान्तदर्शनस्य अधिकारि-विषय-सम्बन्ध-प्रयोजनपदवाच्याः के इति प्रकरणग्रन्थान् आश्रित्य विस्तरेण आलोचयामः। अत्र इदम् अवधेयं यत् कस्यापि शास्त्रस्य ये अनुबन्धाः भवन्ति तस्य शास्त्रस्य प्रकरणग्रन्थानाम् अपि ते एव अनुबन्धाः भवन्ति। प्रकरणग्रन्थः इत्यस्य अर्थः कः इति चेत् उच्यते -

"शास्त्रैकदेशसम्बन्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम्।
आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः।।" इति। (पराशर-उपपुराणम्-१८/२१-२२)

यः ग्रन्थः शास्त्रस्य एकदेशेन सह सम्बन्धः भवति, तं सम्बन्धयुक्तं विषयम् एव विशेषेण विस्तारयति, तं ग्रन्थं विपश्चितः विद्वांसः प्रकरणम् इति वदन्ति। यथा वेदान्तसारः, विवेकचूडामणिः, पञ्चदशी इत्यादिग्रन्थाः वेदान्तशास्त्रस्य प्रकरणग्रन्थाः।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. के अनुबन्धाः ?

२. अनुबन्धशब्दस्य का व्युत्पत्तिः?

३. कति आस्तिकदर्शनानि?

४. उत्तरमीमांसायाः अपरं नाम किम्?

५. वेदान्तशास्त्रस्य प्रकरणग्रन्थम् एकं वदत।

इदानीं वेदान्तसारम् आश्रित्य अनुबन्धचतुष्टयं विस्तारयामः।

१७.२ अधिकारी -

वेदान्तसारे अधिकारिणः स्वरूपम् उच्यते -

"अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेन आपाततः अधिगताखिलवेदार्थः अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता" इति।

प्रमाता तु अधिकारी इति अन्वयः। तुशब्देन वेदान्ताधिकारी अन्यस्मात् अधिकारिणः विशिष्टगुणसम्पन्नः इति उक्तः भवति। प्रमाता एव अधिकारी। अन्यत् सर्वं प्रमातुः विशेषणम्। प्रमाता इति शब्दस्यार्थो हि ज्ञानं लभमानः पुरुषः इति। अस्य लक्षणस्य सरलार्थस्तााावत् जन्मनि जन्मान्तरेषु वा विध्यनुसारं शिक्षा कल्पः व्याकरणं छन्दः ज्योतिषं निरुक्तं चेति साङ्गवेदाध्ययनेन संशयविरोधिनिश्चयरूपेण च समग्रं वेदार्थं ज्ञात्वा, काम्यनिषिद्धकर्मणोः च वर्जनं कृत्वा, नित्यकर्मणः नैमित्तिककर्मणः प्रायश्चित्तकर्मणः उपासनारुपकर्मणश्च अनुष्ठानेन चित्तस्य निर्मलतां सम्पाद्य नित्यानित्यवस्तुविवेकम् इहामुत्रफलभोगविरागं शमदमादिषट्कं मुमुक्षुत्वं च यः साधितवान् स एव पुरुषः अत्र अधिकारी। अस्य अधिकारिणः लक्षणविषये बह्वः व्याख्याः सन्ति। अधुना वेदान्तसारस्य विविधव्याख्याम् आश्रित्य अधिकारिलक्षणं सविस्तरं विमृश्यते।

श्रीमदापदेवविरचिता बालबोधिनी इति वेदान्तसारस्य व्याख्या प्रसिद्धा वर्तते। बालबोधिनीकारस्य मते "प्रमातृशब्दः सदाचारप्रयुक्तब्राह्मणादिपरः" इति। अर्थात् वेदाध्ययनादिसदाचारैः युक्तः ब्राह्मणः प्रमाता भवति। परन्तु तथा स्वीकारे स्त्री-शूद्रादीनां येषां वेदाध्ययने अधिकारः नास्ति, तेषां वेदान्तश्रवणे अपि अधिकारस्य निषेधो भवति।

श्रीरामतीर्थयतिविरचिता विद्वन्मनोरञ्जनी इति वेदान्तसारस्य व्याख्या परमप्रमाणभूता वर्तते। विद्वन्मनोरञ्जनीकारस्य मते तु "लौकिकवैदिकव्यवहारेषु अभ्रान्तः जीवः एव प्रमाता" इति। अर्थात् यः पुरुषः ज्ञानसहितं लौकिकं वैदिकं च कर्म सुष्ठु सम्पादयति स प्रमाता भवति। प्रमाता इति शब्देन सर्वेषां जीवानां ग्रहणं न सम्भवति। सर्वे जीवाः सर्वं कार्यं यथायथं सम्पादयितुं न शक्नुवन्ति। यस्य यत्र अधिकारः नास्ति स यदि तत् कार्यं करोति तर्हि प्रमादः भवितुम् अर्हति। प्रमाता इति शब्देन सर्वेषां ग्रहणं भवति चेत् येषां वेदान्ते अधिकारः नास्ति तेषाम् अपि ग्रहणं भवति। परन्तु वेदान्ततत्त्वम् अतिगम्भीरम्। तत्र भ्रमः सम्भवति। शास्त्रस्य अभिप्रायं सर्वे बोद्धुं न शक्नुवन्ति। क्वचित् अन्यथा एव प्रतिपादयन्ति।

अतः वेदान्ते सर्वे जीवाः न प्रमातारः। किन्तु केवलं प्रमाता एव अधिकारी न भवति। इतोऽपि उपयुक्ताः गुणाः तस्मिन् भवन्ति। कीदृशः गुणवान् प्रमाता इति क्रमेण प्रतिपादितः भवति। अधिकारिलक्षणे उक्तं "साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता अधिकारी" इति। चतुर्विधं साधनं विद्यते, तादृशसाधनवान् प्रमाता सः अधिकारी। प्रमाता तदा एव साधनचतुष्टयवान् भवति यदा तस्य अन्तःकरणं नितान्तनिर्मलं भवति। शुद्धसत्त्वाः एव मुक्तिं प्राप्नुवन्ति। अतः एव मुण्डकोपनिषदि श्रूयते **"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे"[३/२/५]** इति श्रुतिरत्र मानम्। मनः तदा एव निर्मलं भवति यदा निःशेषरूपेण कल्मषाः मनसः निर्गतानि भवन्ति। कल्मषा एव मलः। मलकारणात् एव मनुष्याः नित्यं वस्तु अनित्यं वस्तु च बोद्धुं न शक्नुवन्ति, संसारे बद्धाः भवन्ति, सद्गुणानां विकाशः न भवति। अतः मनसः मलनिष्काशनम् अत्यावश्यकम्। मलनिष्काशनं च सम्भवति काम्यं निषिद्धम् इति द्विविधं कर्म वर्जयित्वा नित्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् च इति त्रिविधकर्मणाम् अनुष्ठानेन। एतादृशं तपः अचरितव्यम्। एतादृशकर्मणा अर्थात्तपसा कल्मषाः दूरीभवन्ति। मनुसंहितायाम् उच्यते "तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते"[१२/१०४] इति स्मृतिरत्र मानम्। तैत्तरीयोपनिषद्भाष्येपि भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः निगद्यते "वक्षति -'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' (तै.उ.३। २। १) इति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः । प्रागुपन्यासाच्च कर्मणाम् , केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि।" इति । श्रीमद्भगवद्गीतायामपि उच्यते "लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः। छिन्नद्वैधा यतात्मनः सर्वभूतहिते रताः॥"[५/२५] इति।

एतेषाम् आचरणं तदैव सम्भवति यदा प्रमाता ऋक्-साम-यजुरथर्वाणां चतुर्णां वेदानाम् अर्थं सामान्येन जानाति। वेदानाम् अर्थज्ञानं वेदाङ्गैः एव सम्भवति। व्याकरणं, निरुक्तं, ज्योतिषः, शिक्षा, कल्पसूत्रम् छन्दश्शास्त्रं च इति षड् वेदाङ्गानि। षड्विधैः वेदाङ्गैः एव वेदानां सम्यक् अर्थज्ञानं सम्भवति, अन्यथा न भवति। अतः वेदानाम् अर्थस्य परिज्ञानाय विधिपूर्वकं षडङ्गसहितं वेदाध्ययनम् आवश्यकम्। अतः लक्षणे "विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेन" इति उक्तम्।

अत्र प्रश्नः भवति यत् वेदेषु एव वेदान्तस्य अन्तर्भावः। यदि वेदाङ्गसहितं विधिम् अनुसृत्य वेदपाठः भवति तर्हि प्रमाता वेदपाठकाले एव वेदान्ततत्त्वं जानाति। तस्मात् पृथक्तया वेदान्तशास्त्रस्य ज्ञानाय योग्यता न अर्जनीया। अस्य प्रश्नस्य समाधानाय लक्षणे "आपाततः" इति पदस्य प्रयोगः। आपाततः इत्यस्य प्राथमिकतया इत्यर्थः। यः प्राथमिकतया वेदार्थं जानाति परन्तु वेदान्ततत्त्वं न जानाति तादृशः प्रमाता अत्र अधिकारी।

अत्र इदं ज्ञातव्यं यत् विधिपूर्वकं वेदाध्ययनम्, वेदार्थज्ञानम्, काम्यनिषिद्धकर्मणोः परित्यागः, नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानाम् अनुष्ठानम् इत्यादिकर्माणि एकस्मिन् जन्मनि एव ते करिष्यन्ति ये पूर्वस्मिन् जन्मनि एतत्सर्वं न कृतवन्तः। परन्तु ये पूर्वजन्मसु एतत्कर्मादिकं साधितवन्तः तेषां कृते एकस्मिन् जन्मनि नित्यादिकर्मणाम् आवश्यकता नास्ति। अत्र प्रश्नः सम्भवति यत् कथं ज्ञातुं शक्नुमः यत् कोऽपि पूर्वस्मिन् जन्मनि नित्यनैमित्तिकादिकर्माणि साधितवान् न वा? तत्रोच्यते, जगति केचन पुरुषाः सन्ति ये न द्विजकुलेषु उत्पन्नाः अपि तु शूद्रकुले उत्पन्नाः, परन्तु तेषां मनः संसारेषु न लग्नं

भवति। तत्र पूर्वजन्मनि सम्पादितेन नित्यादिकर्मणा मनःशुद्धिः एव कारणम्। ते अस्मिन् जन्मनि यद्यपि वेदाध्ययनं वैदिककर्मानुष्ठानं न कृतवन्तः तथापि तद् विनापि वेदान्ते अधिकारिणः भवन्ति। यथा विदुरादयः। अनेके महापुरुषाः एकस्मिन् एव जन्मनि विधिपूर्वकवेदाध्ययनेन नित्यादिकर्मानुष्ठानेन वेदान्ते अधिकारलाभाय यतन्ते। परन्तु साधारणजनाः बहुषु जन्मसु कृतेन तपस्याबलेन अधिकारिणः भवन्ति। भगवान् श्रीकृष्णः गीतायाम् उक्तवान् यत् -

"प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धिकिल्बिषः।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्।।"इति।(६/४५)

संशुद्धकिल्बिषः - विनष्टपापः, यस्य सर्वाणि पापानि विनष्टानि तादृशः पुरुषः। प्रयत्नात् - बहु यत्नेन। यतमानः प्रवर्तमानः, कार्ये लग्नः इत्यर्थः, योगी योगवान् पुरुषः, तु, अनेकजन्मसंसिद्धः नानाजन्मसु परिशुद्धः, ततः तस्मात् अनन्तरम्, पराम् प्रकृष्टाम्, गतिं स्थानम्, याति गच्छति प्राप्नोति इति श्लोकार्थः।

अर्थात् यः पुरुषः विधिम् अनुसृत्य शास्त्रोक्तकर्माणि आचरति, तस्य सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति। एवं बहुषु जन्मसु क्रमेण शुद्धः भूत्वा मुक्तिरूपां परमां गतिं प्राप्नोति इति भावार्थः।

विद्यारण्यमुनिः पञ्चदश्याम् अपि उक्तवान्-

"कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च भुज्यते।
नद्यां कीटा इवावर्तादावर्तान्तरमाशु ते।।
व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृतिम्।।" इति (१/३०)

भोगाय सुखदुःखानां भोगाय, कर्म पुण्यानि पापानि च कर्माणि कुर्वते। पुनः कर्म कर्तुं पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं भुञ्जते फलस्य भोगं कुर्वन्ति। यथा आवर्ते पतिताः कीटाः आवर्तात् आवर्तान्तरं गच्छन्ति तथैव जीवाः जन्मनः जन्म लभन्ते, ततः मुक्तिः न भवति। एवं बहु जन्मनः परं -

"सत्कर्मपरिपाकात्ते करुणानिधिनोद्धृताः।
प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति यथासुखम्।।" इति। (१/३१)

ते कीटाः सत्कर्मपरिपाकात् करुणानिधिना परमकृपालुना केनचित् पुरुषविशेषेण उद्धृताः रक्षिताः जलप्रवाहतीरे तरुच्छायां प्राप्य तत्र यथा विश्राम्यन्ति, तथैव जीवाः संसारावर्ते बहु जन्म यापयित्वा सत्कर्मपरिपाकात् करुणानिधिना परमकृपालुना गुरुणा उद्धृताः सन्तः रक्षिताः भवन्ति। अतः आत्मनः शुद्ध्यर्थं बहु जन्म आवश्यकम् इति प्रमाणितम्। तस्मात् लक्षणे "अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा" इति उक्तम्। एवम् अधिकारिलक्षणं सामान्यरूपेण प्रदर्शितम्। इदानीं तस्य विस्तारः आवश्यकः।

एतत् सिद्धं यत् विधिवत् वेदाङ्गसहितं वेदाध्ययनं कर्तव्यं, तत् एकस्मिन् एव जन्मनि अथवा बहुषु जन्मसु भवतु। विधिवत् अध्ययनम् इत्यस्य अर्थः त्रैवर्णिकानां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानाम् उपनयनसंस्कारः कर्तव्यः। ततः गुरुगृहं गन्तव्यम्। तत्र स्थित्वा ब्रह्मचर्यं पालयित्वा वेदाङ्गैः सहितं वेदानाम् अध्ययनम् एव विधिवत् अध्ययनम्। वेदान्ततत्त्वज्ञानाय वेदानाम् आपाततः अर्थज्ञानम् आवश्यकम्। वेदानाम् अर्थज्ञानेन मनः विशुद्धं भवति। विशुद्धं मनः त्याज्यकर्माणि नियुक्तं न भवति।

पाठगतप्रश्नाः - २

६. प्रमाताशब्दस्य कः अर्थः?

७. वालबोधिनीटीकायाः कर्ता कः?

८. आपदेवस्य मते प्रमातृशब्दार्थः कः?

९. विद्वन्मनोरञ्जनीकारः कः ?

१०. साधनः कतिविधः?

११. कति वेदाङ्गानि?

१२. पञ्चदशीग्रन्थस्य कः रचयिता?

१३. उपनयनसंस्कारः केषां भवति?

१४. विशुद्धं मनः कुत्र नियुक्तं न भवति?

१७.३ काम्यकर्म -

द्विविधं त्याज्यं कर्म – काम्यकर्म, निषिद्धकर्म चेति।

"फलोद्देश्येन क्रियमाणानि कर्माणि काम्यानि"(विद्वन्मनोरञ्जनी)। यत्किञ्चित् फलम् आकाङ्क्ष्य यत् कर्म क्रियते तत् काम्यं कर्म। यथा स्वर्गप्राप्त्यर्थं क्रियमाणानि ज्योतिष्टोमयज्ञादीनि। मरणादनन्तरं स्वर्गप्राप्तिः भवतु इति फललाभाय ज्योतिष्टोमयागः अनुष्ठीयते। अतः स्वर्गरूपफलप्राप्तये ज्योतिष्टोमयागः क्रियते। अतः ज्योतिष्टोमयागः काम्यं कर्म। काम्यकर्मणः फलम् अनित्यम्। यत् कृतकं तदनित्यम् इति नियमः। अर्थात् यत् क्रियाजन्यं साधनजन्यं तद् अनित्यम्। फलभोगात् परं पुनः तत् फलं कोऽपि इच्छति चेत् तत् कार्यं पुनः कर्तव्यम्।

१७.४ निषिद्धकर्म -

निषिद्धानि नरकाद्यनिष्टसाधनानि ब्राह्मणहननादीनि। वेदेषु येषां कर्मणां निषेधः विद्यते तानि निषिद्धकर्माणि। एतानि कर्माणि नरकादि अनिष्टं साधयन्ति। यथा - "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" वेदे एवं निर्देशः अस्ति। अतः कोऽपि वेदस्य निर्देशम् अश्रुत्वा ब्राह्मणहननं करोति तर्हि सः निषिद्धं कर्म आचरति। तेन सः पापभाक् भवति। तस्य नरकाद्यनिष्टलोकप्राप्तिः भवति। अस्य फलमपि अनित्यम् एव।

वेदतत्त्वज्ञानेन यस्य अज्ञाननाशः भवति सः काम्यकर्मणि तथा निषिद्धकर्मणि नियुक्तः न भवति। अनित्यं फलं त्यक्त्वा नित्यफललाभाय यत्नं करोति। कैः कर्मभिः नित्यफललाभः भवति? साधनचतुष्टयेन एव नित्यफललाभः भवति। ततः पूर्वं नित्य-नैमित्तिक-प्रायश्चित्त-उपासनानाम् अनुष्ठानं कर्तव्यम्।

१७.५ नित्यकर्म-

"नित्यानि अकरणे प्रत्यवायसाधनानि"। येषां कर्मणाम् आचरणेन महत्पुण्यं न सम्भवति, परन्तु अननुष्ठानेन पापः भवति तानि कर्माणि नित्यानि। यथा - सन्ध्यावन्दनादीनि। श्रुतौ आम्नातं "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इति। प्रत्यहं सन्ध्योपासना कर्तव्या इति श्रुतेः निर्देशः। यः प्रत्यहं सन्ध्योपासनं करोति, सः तेन कर्मणा लाभवान् न भवति। परन्तु यः आलस्यवशात् सन्ध्योपासनं न करोति सः पापी भवति। मनुसंहितायाम् अपि उक्तम्

"अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्।
प्रसज्जन् च इन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति।।"[११/४४] **इति।**
सर्वसिद्धान्तसङ्ग्रहे उच्यते -
"मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धकर्मणोः।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया॥"[११/३४,३५] **इति।**
तैत्तिरीयोपनिषदः शीक्षावल्ल्याम् भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः निगदितं
"इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानि इति चेत् , न ;अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ।प्रत्यवायशब्दो हि अनिष्टविषयः। नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःखरूपस्य आगामिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात् न अनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि।" इति।

यः शास्त्रैः विहितं सन्ध्यावन्दनादिकं परित्यज्य शास्त्रनिषिद्धं ब्राह्मणहननादिकम् आचरति, पुनः इन्द्रियभोग्येषु विषयेषु आसक्तः भवति सः नरकादौ पतितः भवति। अतः शास्त्रविहितानां नित्यकर्मणां सन्ध्यावन्दनादीनाम् आचरणं प्रत्यहं कर्तव्यम्।

१७.६ नैमित्तिकं कर्म -

"नैमित्तिकानि पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि"। नैमित्तिकं हि निमित्तमूलकम्। कस्यचित् निमित्तस्य उपस्थितौ शास्त्रोपदेशेन यत् कर्म कर्तव्यं भवति तत् नैमित्तिकं कर्म। यथा जातेष्ट्यादीनि यज्ञानि। जातेष्टियागस्य विधायकं वाक्यम् एवम् अस्ति - "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इति। यदा पुत्रः भवति तदा द्वादशसु कपालेषु पुरोडाशं स्थापयित्वा वैश्वानरदेवाय दातव्यम्। पुत्रजातनिमित्तं जातेष्टियागः भवति तस्मात् सः यागः नैमित्तिकं कर्म।

१७.७ प्रायश्चित्तं कर्म -

"प्रायश्चित्तानि पापक्षयसाधनानि चान्द्रायणादीनि"। मनुष्याः भ्रमादेव प्रमादं कुर्वन्ति। लोभादीनां वशम् आगत्य पापम् आचरन्ति। विहितकर्मणाम् अननुष्ठानेन निषिद्धकर्मणां च अनुष्ठानेन मनुष्याः पापभाजः भवन्ति। परं च कृतस्य पापस्य कृते अनुशोचनं कुर्वन्ति। अस्मिन्नेव जन्मनि तस्मात् पापात् मुक्तिं प्राप्तुं यतन्ते। एतादृशानां मनुष्याणां कृते एव शास्त्रे प्रायश्चित्तकर्मणः विधानं विद्यते। प्रायश्चित्तशब्दार्थः "प्रायः तुष्टं चित्तं यत्र तत् प्रायश्चित्तम्" इति। प्रायशब्दार्थः प्रकृष्टम् अयः अर्थात्

लौहवत् कठोरः तपः। अर्थात् यस्मिन् व्रतानुष्ठाने कठोरेण तपसा चित्तं तुष्टं भवति तत् प्रायश्चित्तम्। येन पापानां क्षयः भवति। चान्द्रायणम् एकं प्रायश्चित्तम्। चान्द्रायणविषये मनुः आह –

" एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्।
उपस्पृशन् त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम्।।" इति (११/२१६)

प्रत्यहं प्रातः सायं मध्याह्ने च स्नानम् कर्तव्यम्। पूर्णिमायां पञ्चदशमुष्टिपरिमितं भोजनं कृत्वा कृष्णपक्षस्य प्रतिपत्तिथेः चतुर्दशीपर्यन्तं प्रत्यहम् एकमुष्टिपरिमितं भोजनं न्यूनं कर्तव्यम्। ततः अमावस्यायाम् उपवासः कर्तव्यः। ततः शुक्लपक्षस्य प्रतिपत्तिथौ भोजनारम्भः कर्तव्यः। प्रत्यहम् एकमुष्टिपरिमितस्य भोजनस्य बर्धनं कर्तव्यम्। पुनः पूर्णिमायां पञ्चदशमुष्टिपरिमितं भोजनं कर्तव्यम्। एवम् एकमासः कर्तव्यः। अस्य प्रायश्चित्तकर्मणः नाम चान्द्रायणम्। एवमन्यानि अपि प्रायश्चित्तकर्माणि सन्ति।

एताषां नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तानां बुद्धिशुद्धिः परम् अर्थात् मुख्यं प्रयोजनम्। एतेषां कर्मणामनुष्ठानेन बुद्धेः शुद्धिः निर्मलता भवति। तस्मात् एव एतेषाम् आचरणं कर्तव्यम्।

१७.८ उपासनम् -

"उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि"। यः पुरुषः प्रायश्चित्तं कर्म करोति तस्य मनः निर्मलं भवति। निर्मलस्य मनसः एकाग्रतासम्पादनाय उपासनं कर्तव्यम्। उप समीपे आस्यते स्थीयते अनेन इति उपासनम् अनेन व्युत्पत्तिबलेन उपासनं हि येन कर्मणा उपासकः उपास्यस्य समीपं तिष्ठति। अर्थात् उपासकस्य चित्तं सर्वदा उपास्ये एव लग्नं भवति। उपासना विद्यारूपा। अत्र विद्याशब्दस्य अर्थः विद्यते लभ्यते उपास्ये चित्तस्थैर्यं यया क्रियया सा विद्या। अर्थात् यया क्रियया उपास्ये गुणसहिते ब्रह्मणि उपासकस्य चित्तं स्थिरीभवति सा क्रिया विद्या। सा विद्या शाण्डिल्यादिमहर्षिभिः उपदिष्टा। तस्मात् "शाण्डिल्यविद्यादीनि" इति उक्तम्। उपासनैः चित्रस्य एकाग्रता एव सम्पादिता भवति। तत्र प्रमाणं "तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन" इति श्रुतिवचनम्। "तपसा कल्मषं हन्ति" इति स्मृतिवचनं च।

एतेषां नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानाम् अवान्तरफलम् अर्थात् गौणं फलं तु पितृलोकप्राप्तिः सत्यलोकप्राप्तिः। तत्र प्रमाणं - "कर्मणा पितृलोकः विद्यया देवलोकः" इति श्रुतिः।

एतैः नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनाभिः परिशुद्धं मनः साधनचतुष्टयसम्पादने समर्थं भवति। अतः नित्यादिकर्मणा यस्य पुरुषस्य चित्तं निर्मलं भवति सः साधनचतुष्टयसम्पादने स्वं नियोजयति।

पाठगतप्रश्नाः - ३

१५. त्याज्यं कर्म कतिविधम्?

१६. कानि काम्यकर्माणि?

१७. स्वर्गप्राप्तये कः यागः अनुष्ठीयते?

१८. कानि निषिद्धकर्माणि?

१९. निषिद्धकर्मानुष्ठाने किं भवति?

२०. कानि नित्यकर्माणि?

२१. कानि नैमित्तिककर्माणि?

२२. कानि प्रायश्चित्तानि?

२३. कानि उपासनानि?

२४. नित्यादिकर्मणां मुख्यं फलं किम्?

२५. नित्यादिकर्मणां गौणं फलं किम्?+

साधनचतुष्टयं किमिति वेदान्तसारकारः वदति -

"साधनानि नित्यानित्यवस्तुविवेक-इहामुत्रफलभोगविराग-शमादिषट्कसम्पत्ति-मुमुक्षुत्त्वानि"इति

अर्थात् नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, शमादिषट्कसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वं च चत्वारि साधनानि। इदानीम् एतेषां क्रमशः विवरणं पश्यामः -

१७.९ नित्यानित्यवस्तुविवेकः -

नित्यं वस्तु अनित्यं वस्तु इति द्विविधं वस्तु विद्यते जगति। तयोः विवेकः विवेचनम्, किं नित्यं वस्तु किम् अनित्यं वस्तु इति विचारपूर्वकज्ञानम् एव नित्यानित्यवस्तुविवेकः। वेदान्तसारकारमते - "नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत् ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम्" इति। ब्रह्म एव नित्यं वस्तु ततः अन्यत् अखिलं सर्वम् आकाशादिप्रपञ्चः अनित्यं वस्तु इति विचारपूर्वकं ज्ञानम्। नित्यं वस्तु किं भवति। यत् कालत्रये एव तिष्ठति तत् नित्यं वस्तु। अतीते काले अपि आसीत्, वर्तमानकाले अपि अस्ति, भविष्यत्काले अपि भविष्यति यत् तत् नित्यं वस्तु। तादृशम् एकं ब्रह्म एव विद्यते। ब्रह्म नित्यं वस्तु इत्यत्र प्रमाणम् - "अजो नित्यः शाश्वतः" (कठोपनिषदि १/२/१८), "सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म" (तैत्तिरीये २/१) इत्यादयः श्रुतयः। ब्रह्मभिन्नम् अन्यत् सर्वम् अपि अनित्यम्। तानि पूर्वं नासन्, इदानीं सन्ति, भविष्यत्काले अपि न स्थास्यन्ति। अतः तानि कालत्रये न तिष्ठन्ति। अतः तानि अनित्यवस्तूनि। ब्रह्मभिन्नानां सर्वेषाम् अनित्यत्वविषये "नेह नानास्ति किञ्चन" (४/४/१९) "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" (छान्दोग्ये ७/२४/१) इत्यादिश्रुतयः प्रमाणभूताः। नित्यवस्तुनः अनित्यवस्तुनः पृथक्करणम् एव नित्यानित्यवस्तुविवेकः। विवेकचूडामणौ अपि उक्तम् -

"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः।
सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः।।"इति

"ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या" - इत्येवंरूपः यः विनिश्चयः निर्धारणः, सः अयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः कथितः उक्तः इत्यर्थः।

नित्यानित्यवस्तुविवेकः यदा भवति तदा एव द्वितीये इहामुत्रफलभोगविरागे यत्नः करणीयः।

१७.१० इहामुत्रफलभोगविरागः -

इह अस्मिन् लोके अमुत्र स्वर्गलोके कर्मजन्यं यत् फलं प्राप्यते तस्य भोगात् विरक्तिः आसक्त्याः अभावः एव इहामुत्रफलभोगविरागः। वेदान्तसारे उक्तं -

"ऐहिकानां स्रक्चन्दनवनितादिविषयभोगानाम् अनित्यत्ववत् आमुष्मिकाणाम् अपि अमृतादिविषयभोगानाम् अनित्यतया तेभ्यो नितरां विरतिः इहामुत्रफलभोगविरागः"इति।

इहलोके भव ऐहिकः। स्रक्, चन्दनं, वनिता, गृहं, क्षेत्रम् - इत्यादिविषयाः इहलोके भवाः अर्थात् इहलोके एव तिष्ठन्ति, अत एते विषया ऐहिकाः। एतेषां विषयाणां भोगेन एव जीवाः आत्मानं सुखिनः इति मन्यन्ते। परन्तु ऐहिकवस्तुभ्यः यत् सुखं प्राप्नुवन्ति जीवाः तत् अनित्यम्। यतो हि विषयाः अनित्याः। अतः ततः जन्यं सुखम् अपि अनित्यम्। एवम् एव आमुष्मिकाणां स्वर्गसुखानाम् अमृतादिविषयभोगानाम् अपि अनित्यत्वम्। तत्र प्रमाणम् - "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवम् एव अमुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" (छा - १/८/१६) इत्यादयः श्रुतयः। अर्थात् कर्मणा जीतः पृथिवीलोकः भोगेन क्षीयते तथैव पुण्येन जीतः लोकः स्वर्गलोकः अपि भोगेन क्षीयते। "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" इति गीतावचनम् अपि प्रमाणम्। अतः लौकिकं सुखं तथा स्वर्गसुखम् उभयम् अपि अनित्यम्। यतो हि ते अनित्याः अतः तेभ्यः नितरां विरतिः अत्यन्ततया विमुखता एव इहामुत्रफलभोगविरागः। विवेकचूडामणौ अपि उक्तम् -

"तद्वैराग्यं जुगुप्सा या दर्शनश्रवणादिभिः।
देहादिब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोगवस्तुनि।।"(२१)

स्वदेहात् आरभ्य ब्रह्मलोकपर्यन्ते भोग्यवस्तुनि दर्शनेन श्रवणेन वा या जुगुप्सा घृणाबोधः तत् एव वैराग्यम्। अर्थात् मनुष्यशरीरम् अनित्यम् इति सर्वे एव जानन्ति। पुण्यकर्मणा पुरुषः ब्रह्मलोकं प्राप्नोति। यद्यपि तत्र निवासः दीर्घकालपर्यन्तं भवति तथापि तत्र नित्यं तत्र निवासः न सम्भवति। ब्रह्मलोके प्राप्तस्य सुखस्य अवसानं भवति एव। कानिचन वस्तूनि अनित्यानि इति दृष्ट्वा एव ज्ञायते, कानिचन वस्तूनि अनित्यानि इति आप्तजनमुखात् श्रुत्वा ज्ञायते। उभयप्रकारेण भोग्यवस्तुनः अनित्यत्वं ज्ञात्वा तस्मिन् या जुगुप्सा घृणाभावः तत् एव वैराग्यम् इति उच्यते।

१७.११ शमादिषट्कसम्पत्तिः-

अधिकारी द्वितीयसाधनसम्पन्नः यदा भवति तदा तृतीयसाधनस्य मार्गः उन्मुक्तः भवति। तृतीयसाधनं भवति शम-दम-उपरति-तितिक्षा-समाधान-श्रद्धानां प्राप्तिः।

शमः - "शमस्तावत् श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यः मनसः निग्रहः" इति उक्तं वेदान्तसारे। वस्तुतः मनसः निग्रहः एव शमः। वेदान्ततत्त्वस्य श्रवण-मनन-निदिध्यासनेन एव तत्त्वज्ञानं जायते। येन वृत्तिविशेषेण आत्मविषयकश्रवणादिभिन्नविषयेभ्यः बलात् मनसः निग्रहः भवति सः शमः। जीवस्य चित्तम् अतिशयचपलम्। एकस्मिन् विषये दीर्घकालं यावत् न तिष्ठति। बुभुक्षोः भोजनं प्रति यथा अभिरुचिः भवति तथा एव वैराग्ययुक्तस्य पुरुषस्य मनः तत्त्वज्ञाने अभिरुचिसम्पन्नं सत् अपि पूर्वसंस्कारवशात्

विक्षिप्तं भवति। तस्यां दशायां येन वृत्तिविशेषेण पार्थिवं सुखम् अनित्यं परिणामे दुःखजनकम् इति बलपूर्वकं विषयेभ्यः आकर्षति सः शमः। विवेकचूडामणौ अपि उक्तम् -

"विरज्य विषयव्राताद्दोषदृष्ट्या मुहुर्मुहुः।
स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते।।"इति(२२)

मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं, दोषदृष्ट्या दोषदर्शनेन, विषयव्रातात् विषयसमूहात् विरज्य वैराग्यप्राप्त्या मनसः स्वलक्ष्ये ब्रह्मतत्वज्ञाने नियतावस्था निश्चलरूपेण अवस्थानं शमः उच्यते कथितो भवति।

दमः - "दमो बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनम्" इति वेदान्तसारे उक्तम्। बाह्येन्द्रियाणां चक्षु-कर्ण-नासिका-जिह्वा-त्वचां तद्विषयेभ्यः आकर्षणम्। चक्षुषः रूपात्, कर्णस्य शब्दात्, नासिकायाः गन्धात्, जिह्वायाः रसात्, त्वचः स्पर्शात् आकर्षणं येन वृत्तिविशेषेण क्रियते सः दमः। वस्तुतः दमः हि बाह्येन्द्रियाणां निग्रहः। आदौ अन्तरिन्द्रियस्य निग्रहः कर्तव्यः। ततः बाह्येन्द्रियाणां निग्रहः। तस्मात् आदौ शमस्य निर्देशः ततः दमस्य निर्देशः। यदि मनः वशीभूतं भवति तर्हि चक्षुरादीनां निग्रहः सम्भवः। मनसः सङ्कल्पवशात् एव चक्षुरादयः रूपादिषु धाविताः भवन्ति। यदि कोऽपि पुरुषः कस्मिंश्चित् विषये मनसः नियोगं करोति तर्हि तस्य सम्मुखे सुरूपं तिष्ठति चेत् अपि न पश्यति, सुगीतं भवति चेत् अपि न शृणोति। अतः मनसः निग्रहः भवति चेत् बहिरिन्द्रियाणां स्वतः निग्रहः भवति। परन्तु संस्कारवशात् विक्षिप्तं भवति। तस्मात् यत्नः कर्तव्यः। विवेकचूडामणौ दमविषये उक्तम् -

"विषयेभ्यः परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके।
उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्तितः।।" इति (२३)

उभयेषाम् इन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च विषयेभ्यः स्वस्वविषयेभ्यः परावर्त्य विमुखीकृत्य स्वस्वगोलके स्वस्वस्थाने स्थापनं स्थिरीकृत्य निश्चलरूपेण रक्षणं, सः दमः परिकीर्तितः कथितः।

शमदमवान् पुरुषः एव स्थितप्रज्ञः इति भगवान् श्रीकृष्णः अपि गीतायाम् उक्तवान् -

"यदा संहरते चायं कुर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।" इति (२/५८)

यदा अयं कुर्मः अङ्गानि इव सर्वशः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः संहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति इति **अन्वयः**। अर्थात् इन्द्रियाणि सर्वदा अपि शब्दादिषु विषयेषु प्रवृत्तानि भवन्ति। कूर्मः यथा भयात् स्वानि अङ्गानि संकोचयति तथा यदा अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तः जनः सर्वाणि इन्द्रियाणि शब्दादिभ्यः संकोचयति तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति। स च स्थितप्रज्ञः भवति।

उपरतिः - वेदान्तसारे उपरतेः लक्षणद्वयम् उक्तम् - "निवर्तितानाम् एतेषां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यः उपरमणम् उपरतिः" अथवा "विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः" इति।

मनसः तथा बहिरिन्द्रियाणां निग्रहणेन एव तत्त्वज्ञानस्य मार्गः उन्मुक्तः न भवति। पूर्वतनवासनावशात् तानि पुनः चञ्चलानि भवन्ति। अतः निवर्तितानाम् इन्द्रियाणाम् मनसः तथा बहिरिन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यः पुनः पुनः दोषदर्शनेन उपरमणम् निवृत्तिः एव उपरतिः। अथवा

शास्त्रविहितानां नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तानां विधिपूर्वकं परित्यागः एव उपरतिः। विवेकचूडामणौ उक्तम् - "बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा।"इति। वृत्तेः मनसः विषयप्रकाशकशक्तेः, बाह्यानालम्बनं बाह्यानात्मवस्त्वाकारेण अपरिणतभवनम् एव उत्तमा उपरतिः।

तितिक्षा - "तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता " इति उक्तम्। अर्थात् शीतोष्णप्रभृति-विपरीतविषयान् तथा ततः उत्पन्नसुखदुःखादीनां सहनम्। सर्वे जीवाः सुखेन आनन्दम् अनुभवन्ति। आनन्देन प्रमादः न भवति। परन्तु दुःखस्य सहनं सर्वे कर्तुं न शक्नुवन्ति। अतः दुःखकारणात् प्रमादं कुर्वन्ति बहवः। परन्तु यः तितिक्षाम् अभ्यस्यति तस्य समीपे सुखं दुःखम् उभयम् अपि समानम्। सः सुखेन अत्यधिकम् आनन्दम् न अनुभवति, दुःखेन अपि दुःखितः न भवति। अतः सः अप्रमादः धैर्यवान् भूत्वा साधनातः अविचलितः न भवति। विवेकचूडामणौ उक्तम् -

"सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम्।
चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते।।"इति।

सर्वदुःखानां सर्वविधदुःखानां चिन्ताविलापरहितं चिन्तां विलापं च त्यक्त्वा अप्रतीकारपूर्वकम् प्रतीकारं न कृत्वा सहनं स्वीकारः एव तितिक्षा निगद्यते उच्यते इत्यर्थः।

वस्तुतः शमदमोपरतिभ्यः बहिर्विषयेभ्यः निवृत्तिः भवति। तितिक्षायां तु अन्तर्विषयेभ्यः चित्तस्य निवर्तनं भवति।

समाधानम् - "निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानम्।" अर्थात् विषयेभ्यः प्रत्याहितस्य चित्तस्य आत्मनः विषये श्रवण-मनन-निदिध्यासने तथा तस्य अनुगुणविषये गुरुशुश्रुषादौ अवस्थानम् एव समाधानम्। अस्याम् दशायाम् एवं किमपि न कर्तव्यं येन आत्मविषयस्मृतिधारायाः विच्छेदो भवति। आत्मविषयकप्रत्ययप्रवाहस्य उत्पादनम् एव समाधिः, तदेव समाधानम्। विवेकचूडामणौ उक्तम् -

"सम्यगास्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वथा।
तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम्।।"इति।

शुद्धे निर्गुणे ब्रह्मणि ब्रह्मविषयकतत्त्वज्ञाने बुद्धेः चित्तस्य सम्यक् यथार्थतया आस्थापनं स्थिरीकरणम् एव समाधानम् इत्युक्तम्। तु किन्तु चित्तस्य लालनम् कौतुहलात् वेदान्ततत्त्वस्य आलोचनेन मनसः तृप्तिलाभः न समाधानम् इत्यर्थः। समाधिं विना आत्मसाक्षात्कारः न भवति।

श्रद्धा - केवलेन श्रवणादिना तत्त्वसाक्षात्कारः न भवति। श्रवणादिकं श्रद्धापूर्वकं कर्तव्यम् एव। श्रद्धा हि का इति चेत् उच्यते - "गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा"इति। गुरुवचनेषु तथा गुरूपदिष्टशास्त्रवचनेषु दृढतरविश्वासः एव श्रद्धा। आत्मतत्त्वजिज्ञासोः श्रद्धा एव मेरुदण्डः। श्रद्धा नास्ति चेत् शतशः उपदेशे अपि अर्थस्य अवधारणं न भविष्यति। अतः आत्मजिज्ञासोः श्रद्धायाः अवलम्बनम् अनिवार्यम्। विवेकचूडामणौ उक्तम् -

"शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम्।

सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते।।"इति।

गुरुवाक्यस्य गुरुणा उपदिष्टस्य वाक्यस्य, तथा शास्त्रवाक्यस्य वेदान्तवाक्यस्य, सत्यबुद्ध्यवधारणं सत्यतया ग्रहणं, यया येन निश्चयेन वस्तूपलभ्यते आत्मनः उपलब्धिः भवति सा श्रद्धा कथिता सर्वैः उक्ता।

एवं शमादिशट्कसम्पत्तिः ग्रहणीया भवति।

पाठगतप्रश्नाः - ४

२६. कः नित्यानित्यवस्तुविवेकः?

२७. कः विरागः?

२८. स्वर्गसुखम् अपि अनित्यम् इत्यत्र का श्रुतिः प्रमाणभूता?

२९. कः शमः?

३०. कः दमः?

३१. का उपरतिः?

३२. का तितिक्षा?

३३. किं समाधानम्?

३४. का श्रद्धा?

१७.१२ मुमुक्षुत्वम् -

मुमुक्षुत्वस्य अर्थः मोक्षे इच्छा। आत्मज्ञानप्राप्तये एतत् एव प्रधानं साधनम्। यदि पुरुषस्य मोक्षप्राप्तये इच्छा न भवति तर्हि मोक्षोपायस्य अन्वेषणं न करोति। तस्मात् आत्मदर्शनम् अपि न करोति। आत्मदर्शनं मोक्षस्य मार्गः इति वेदान्ततत्त्व-श्रवण-मनन-निदिध्यासनम् आत्मदर्शने कारणम् इति बोद्धुं न शक्नोति। अतः वेदान्ते तस्य प्रवृत्तिः एव न स्यात्। तेन वेदान्तैकवेद्यस्य आत्मनः ज्ञानम् अपि तस्य न भवति। अतः अधिकारिणः मोक्षेच्छा अवश्यं भवितव्या। विवेकचूडामणौ शङ्कराचार्येण उक्तम् -

"अहंकारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान्।
स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता।।"इति।

अहंकारादिदेहान्तान् सूक्ष्मात् अहंकारात् आरभ्य स्थूलदेहपर्यन्तम्, अज्ञानकल्पितान् अज्ञानात् उत्पन्नान् बन्धान् बन्धसहमूहान् स्वस्वरूपावबोधेन आत्मज्ञानेन मोक्तुम् इच्छा एव मुमुक्षुता इत्यर्थः।

एवं साधनचतुष्टयं निरूपितम्। यावत् नित्यानित्यवस्तुविवेकः न भवति तावत् अनित्ये वस्तुनि वैराग्यं न उत्पद्यते। वैराग्यं विना शमादीनाम् अपि आचरणं न सम्भवति। शमादीनाम् अभावे मोक्षविषयिणी इच्छा एव न सम्भवति। मोक्षे इच्छां विना ब्रह्मजिज्ञासा अपि न स्यात्। तस्मात् आदौ

नित्यानित्यवस्तुविवेकः ततः इहामुत्रफलभोगविरागः ततः शमादिषट्कसम्पत्तिः ततः मुमुक्षुत्त्वम् इति क्रमेण तेषामुल्लेखः।

एवं सर्वैः गुणैः युक्तः प्रमाता वेदान्तविद्यायाम् अधिकारी भवति। अत्र श्रुतेः प्रमाणम् अपि प्राप्यते-

"**शान्तो दान्त उपरतिस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्यति**"इति।

अर्थात् यस्य मनः शान्तम्, इन्द्रियाणि न चञ्चलानि, यः सन्न्यासदीक्षां प्राप्तवान्, यः सुखदुःखेषु समानमनाः तिष्ठति सः समाहितः भूत्वा एकाग्रभावं प्राप्य आत्मनि एव आत्मानं पश्यति।

अस्याः श्रुतेः समर्थनं करोति उपदेशसाहस्रीगतं वाक्यम् इदम् -

"प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च
प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे।
गुणान्विताय अनुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे।।" (३२४,१६/१२)

प्रशान्तचित्ताय यस्य मनः शान्तं तस्मै, जितेन्द्रियाय यस्य इन्द्रियाणि चञ्चलानि न भवन्ति, प्रहीणदोषाय यः त्याज्यकर्म परित्यज्य नित्यादिकर्मणाम् अनुष्ठानं करोति तस्मै, गुणान्विताय विवेकवैराग्यादिगुणविशिष्टाय, यथोक्तकारिणे अनुगताय सर्वदा यः गुरोः तथा शास्त्रवचनं निर्देशानुसारं पालयति सर्वदा आचार्यस्य अनुगतः एव तिष्ठति तस्मै, सततं मुमुक्षवे मोक्षप्राप्तये यस्य अदम्यः उत्साहः तस्मै एतत् ब्रह्मविद्या प्रदेयं दातव्यम् इति।

एतादृशः अधिकारी जनन-मरणादि-संसारानल-सन्तप्तः दीप्तशिरा जलराशिम् इव उपहारपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्टं गुरुम् उपसृत्य तमनुसरति "समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मिनिष्ठम्" इत्यादिश्रुतेः।

पाठगतप्रश्नाः- ५

३५. किं हि मुमुक्षुत्त्वम्?
३६. विवेकचूडामणेः कर्ता कः?
३७. शमादीनाम् अभावे किं न भवति?

एवम् अधिकारिस्वरूपं निरूप्य इदानीं विषयं प्रतिपादयति -

१७.१३ विषयः-

वेदान्तशास्त्रस्य विषयनिरूपणावसरे वेदान्तसारे उक्तम् - "जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं प्रमेयम्, तत्रैव वेदान्तानां तात्पर्यात्" इति। इदं वेदान्तशास्त्रं जीवस्य ब्रह्मणः च ऐक्यं प्रतिपादयति। जीवः अल्पज्ञः

ब्रह्म सर्वज्ञं, तयोः जीवब्रह्मणोः शुद्धचैतन्यरूपम् ऐक्यं प्रतिपादयति। अत्र प्रश्नः किमर्थं वेदान्तशास्त्रं जीवब्रह्मणोः ऐक्यम् एव प्रतिपादयति? ग्रन्थकर्ता कथयति यत् - "तत्रैव वेदान्तानां तात्पर्यात्" इति। अर्थात् सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि उपनिषद्वाक्यानि "अयमात्मा ब्रह्म" "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "प्रज्ञानं ब्रह्म" इत्यादीनि जीवब्रह्मणोः ऐक्यम् एव प्रतिपादयति। सर्वेषां वाक्यानां शुद्धचैतन्यप्रतिपादनम् एव लक्ष्यम्। अतः इदं शास्त्रम् अपि तदेव प्रतिपादयति। पुनः प्रश्नः भवति यत् वेदान्तवाक्यैः जीवब्रह्मणोः कीदृशम् ऐक्यं विवक्षितम्? नीरक्षीरवत् गौणं वा घटाकाशपटाकाशवत् मुख्यं वा? नीरं क्षीरम् उभयं भिन्नम्। परन्तु तयोः मिश्रणे कृते जलदुग्धयोः साधारणतया पृथक्करणं न सम्भवति। तयोः ऐक्यम् अनुभयते। वेदान्तवाक्यैः एतादृशम् ऐक्यं विवक्षितं वा? उच्यते "शुद्धचैतन्यम्" इति। अर्थात् ऐक्यशब्देन अत्र नीरक्षीरवत् गौणम् ऐक्यं न विवक्षितम्। अत्र ऐक्यशब्दार्थः अभेदः इति। घटमध्यवर्ती आकाशः महाकाशस्य एव अंशः, परन्तु घटरूपावरणवशात् पृथक् इति अनुभूयते। यथा घटमध्यवर्ती आकाशः घटस्य नाशे जाते महाकाशेन सह मिलितः भवति तथैव अज्ञाननाशे जाते जीवचैतन्यं शुद्धचैतन्यरूपेण ब्रह्मचैतन्येन सह एकात्मभावं प्राप्नोति। एतादृशं मुख्यम् ऐक्यम् एव वेदान्तस्य प्रतिपाद्यम्। आत्मोपनिषदि आम्नातं -

"घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्वयम्।
तथोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम्।।"इति (१/२२)

अर्थात् घटे नष्टे घटस्य नाशः भवति चेत् यथा व्योम घटमध्यवर्ती आकाशः व्योमैव स्वयं भवति स्वयम् एव महाकाशः भवति, तथा उपाधिविलये आवरणनाशे अज्ञाननाशे जाते ब्रह्मवित् जीवात्मा ब्रह्मैव परं ब्रह्म एव स्वयं भवति।

वस्तुतः जीवब्रह्मणोः अभेदः एव विद्यते। तत्र या भेदप्रतीतिः सा अज्ञानमूलका। एतादृशम् अज्ञानं तावत्पर्यन्तं तिष्ठति यावत्पर्यन्तं स्वरूपज्ञाने यत्नः न भवति। अतः अज्ञानं नाशयित्वा जीवब्रह्मणोः शुद्धचैतन्यरूपस्वरूपप्रतिपादनाय एव एतादृशः विषयः स्वीकृतः।

१७.१४ सम्बन्धः -

अधिकारिणं विषयं च प्रतिपाद्य तृतीयं सम्बन्धं प्रतिपादयति - "सम्बन्धस्तु तदैक्यप्रमेयस्य तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य च बोध्यबोधकभावः" इति। तदैक्यं तयोः जीवब्रह्मणोः ऐक्यं अभेदः, जीवबह्मणोः ऐक्यप्रमेयस्य ऐक्यज्ञेयस्य तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य ऐक्यप्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य च बोध्यबोधकभावसम्बन्धः। शास्त्रेण तथा ग्रन्थेन सह विषयस्य सर्वदा बोद्ध्यबोधकभावः एव सम्बन्धः भवति। शास्त्रं ग्रन्थः वा बोधकम्, ब्रह्म बोध्यम्। अतः विषयेण सह शास्त्रस्य बोद्ध्यबोधकभावसम्बन्धः। बोद्ध्यशब्दार्थः बोधस्य विषयः, बोधकशब्दार्थः बोधस्य जनकः अर्थात् यः बोधं जनयति। ग्रन्थप्रतिपाद्यविषयः शास्त्रात् ग्रन्थात् वा उत्पन्नस्य बोधस्य विषयः अतः सः बोध्यः इति उच्यते। शास्त्रं तथा ग्रन्थः विषयबोधस्य जनकः अतः सः बोधक इति उच्यते। विषयेण सह शास्त्रस्य ग्रन्थस्य वा एतादृशः एव बोध्यबोधकभावः सम्बन्धः सम्भवति। एतादृशस्य एव सम्बन्धस्य ज्ञानं भवति चेत् विषयं ज्ञातुम् इच्छुकः तस्य बोधके शास्त्रे ग्रन्थे वा प्रवृत्तः भवति।

१७.१५ प्रयोजनम् -

अन्तिमः अनुबन्धः प्रयोजनम्। "प्रयोजनम् अनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते"। प्रयोजनम् अज्ञात्वा मन्दबुद्धिः जनः अपि कस्मिन्नपि कार्ये प्रवृत्तः न भवति, बुद्धिमतां का कथा, ते तु अवश्यम् एव प्रवृत्ताः न भविष्यन्ति। "यम् अर्थम् अधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्" इति गौतमीयं सूत्रम् अपि कथयति यत् यं वस्तु अधिकृत्य अर्थात् यस्य वस्तुनः प्राप्तये पुरुषः कस्मिन्नपि कार्ये प्रवृत्तः भवति तत्प्राप्तिः एव तस्य कार्यस्य प्रयोजनम्। कुमारिलभट्टः अपि आह -

"सर्वस्यैव तु शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित्।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते।।"इति।

अतः शास्त्रादौ ग्रन्थादौ वा शास्त्रस्य ग्रन्थस्य वा प्रयोजनम् उक्तं भवति। तस्मात् अनुबन्धचतुष्टये प्रयोजनस्य अन्तर्भावः। वेदान्तशास्त्रस्य किं प्रयोजनम् इति कथयति -

"प्रयोजनं तु तदैक्यप्रमेयगताज्ञाननिवृत्तिः स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च।" इति।

तत्र प्रमाणं प्रदर्शयन्ति "तरति शोकमात्मवित्" इति श्रुतिवाक्येन, "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इति स्मृतिवाक्येन च। मनुष्यः अनादिकालात् एव ब्रह्मणा सह आत्मनः ऐक्यविषये अज्ञानग्रस्तः अस्ति। स्वरूपानन्दं विस्मृत्य अन्येषु अनित्यवस्तुषु आनन्दस्य अन्वेषणे रतः विद्यते। यदि पुरुषः कथमपि जानाति यत् स सामान्यः नास्ति, साक्षात् ब्रह्म एव अस्ति, आनन्दप्राप्तये अन्यत्र कुत्रापि न गन्तव्यम्, स्वस्वरूपम् एव आनन्ददायकम् अस्ति, किञ्च एतत्सर्वं सः वेदान्तशास्त्रस्य अध्ययनेन ज्ञातुं शक्नोति - तदा सः ब्रह्मणा सह आत्मनः अज्ञाननिवृत्तये तथा स्वस्वरूपानन्दस्य अनुभवाय च निर्बन्धं करोति। तस्मात् सः वेदान्तशास्त्रस्य अध्ययने प्रवृत्तः भवति। एतदेव वेदान्तशास्त्रस्य प्रयोजनं यत् उक्तं ग्रन्थकर्त्रा - तदैक्यप्रमेयगताज्ञाननिवृत्तिः ब्रह्मणा सह आत्मनः ऐक्यविषयकाज्ञानस्य निवृत्तिः तथा स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च स्वरूपज्ञाने यः आनन्दः तस्य प्राप्तिः। अत्र इदम् अवधेयं यत् ऐक्यगताज्ञाननिवृत्तिः भवति चेत् एव स्वस्वरूपानन्दप्राप्तिः भवति।

पाठगतप्रश्नाः -६

३८. वेदान्तशास्त्रस्य कः विषयः?
३९. वेदान्तानां तात्पर्यं कुत्र?
४०. जीवब्रह्मैक्यम् इत्यत्र ऐक्यशब्दार्थः कः?
४१. शास्त्रेण सह विषयस्य कः सम्बन्धः?
४२. बोधकशब्दार्थः कः?
४३. वेदान्तशास्त्रस्य किं प्रयोजनम्?
४४. स्वरूपानन्दप्राप्तिः कदा भवति?

पाठसारः -

शास्त्रस्य ज्ञानात् प्राक् शास्त्रविषयकानुबन्धानां ज्ञानम् आवश्यकम्। अनुबन्धचतुष्टयेषु प्रमाता एव अधिकारी भवति। प्रमाता वेदानाम् आपाततः अर्थं जानीयात्। त्याज्यकर्मणां त्यागं कुर्यात्। नित्यनैमित्तादिकर्माणि आचरेत्। तेन मनःशुद्धिः भवति। मनः शुद्धं भवति चेत् साधनचतुष्टयसम्पादने अवकाशः प्राप्यते। आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः कर्तव्यः। तेन वैराग्यम् उत्पद्यते। ततः शमादिषु रुचिः वर्धते। ततः मोक्षेच्छा भवति। यस्य मोक्षे इच्छा अस्ति सः एव वेदान्ते अधिकारी।

विषयस्तु जीवब्रह्मणोः ऐक्यप्रतिपादनपरः। अत्र न नीरक्षीरवत् गौणम् ऐक्यं विवक्षितम्, अपि तु घटाकाशमहाकाशवत् मुख्यम् ऐक्यं विवक्षितम्।

सम्बन्धः बोद्ध्यबोधकभावरूपः। अत्र बोद्ध्यं ब्रह्म, शास्त्रं ग्रन्थः वा बोधकः।

प्रयोजनं तु जीवबह्मणोः ऐक्यगताज्ञाननिवृत्तिः स्वस्वरूपानन्दप्राप्तिः। अस्य ग्रन्थस्य पठनेन अस्माकं जीवब्रह्मणोः विषये यः भ्रमः विद्यते तस्य नाशः भवति, जीवबह्मणोः ऐक्यम् अनुभूयते, तेन स्वरूपानन्दज्ञानेन आनन्दः अनुभूयते।

एवम् अस्मिन् पाठे वेदान्तसारग्रन्थानुसारं वेदान्तस्य अनुबन्धचतुष्टयं समासेन आलोचितम्।

योग्यतावर्धनम्

- अधिकारीनिरूपणावसरे वेदान्तस्य सारः उक्तः। वेदान्तस्य यथा योग्यः अधिकारी भवेत् तथा चेष्टा विधेया।
- शास्त्रान्तराणाम् अनुबन्धानाम् अन्वेषणेन अस्य पाठस्य यौक्तिकतां वर्धयेत्।

पाठान्तप्रश्नाः -

१. वेदान्तशास्त्रस्य कः अधिकारी?

२. त्याज्यकर्माणि कानि? विशदम् आलोचयत।

३. नित्यादीन् वर्णयत।

४. साधनचतुष्टयं वर्णयत।

५. शमादिशट्कसम्पत्तिः किमर्थम् अर्जनीया?

६. वेदान्तस्य विषयं प्रतिपादयत।

७. वेदान्तस्य प्रयोजनं किम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि -

पाठगतप्रश्नाः-१

१. अधिकारी, विषयः, सम्बनधः प्रयोजनम् - इति चत्वारः अनुबन्धाः।

२. अनु स्वज्ञानात् अनन्तरं बध्नन्ति शास्त्रे ग्रन्थे वा आसज्जयन्ति प्रवर्तयन्ति ये ते अनुबन्धाः - इति अनुबन्धशब्दस्य व्युत्पत्तिः।

३. षड्विधानि आस्तिकदर्शनानि - न्यायः, वैशेषिकः, सांख्यः, योगः, पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च।

४. वेदान्तः एव उत्तरमीमांसायाः अपरं नाम।

५. वेदान्तसारः इति एकः वेदान्तशास्त्रस्य प्रकरणग्रन्थः।

पाठगतप्रश्नाः-२

६. प्रमाताशब्दस्य अर्थः ज्ञानं लभमानः पुरुषः।

७. वालबोधिनीटीकायाः कर्ता आपदेवः।

८. आपदेवमते प्रमातृशब्दः सदाचारप्रयुक्तब्राह्मणादिपरः।

९. विद्वन्मनोरञ्जनीकारः श्रीरामतीर्थयतिः।

१०. साधनः चतुर्विधः- नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, शमादिशट्कसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्त्वम्।

११. व्याकरणं, निरुक्तं, ज्योतिषः, शिक्षा, कल्पसूत्रम् छन्दश्शास्त्रं च इति षड् वेदाङ्गानि।

१२. पञ्चदशीग्रन्थस्य रचयिता विद्यारण्यमुनिः।

१३. त्रैवर्णिकानां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानाम् उपनयनसंस्कारः भवति।

१४. विशुद्धं मनः त्याज्यकर्मणि नियुक्तं न भवति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१५. त्याजं कर्म द्विविधम् - काम्यकर्म निषिद्धकर्म चेति।

१६. फलोद्देश्येन क्रियमाणानि कर्माणि काम्यानि।

१७. स्वर्गप्राप्तये ज्योतिष्टोमयज्ञः अनुष्टीयते।

१८. नरकाद्यनिष्टसाधनानि ब्राह्मणहननादीनि निषिद्धानि कर्माणि।

१९. निषिद्धकर्मानुष्ठाने नरकाद्यनिष्टसाधनं भवति।

२०. अकरणे प्रत्यवायसाधनानि नित्यकर्माणि। यथा सन्ध्यावन्दनादीनि।

२१. पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि नैमित्तिकानि कर्माणि।

२२. पापक्षयसाधनानि चान्द्रायणादीनि प्रायश्चित्तानि कर्माणि।

२३. सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि उपासनानि।

२४. नित्यादिकर्मणां मुख्यं फलं बुद्धिशुद्धिः।

२५. नित्यादिकर्मणां गौणं फलं पितृलोकप्राप्तिः सत्यलोकप्राप्तिः।

पाठगतप्रश्नाः-४

२६. ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् एव नित्यानित्यवस्तुविवेकः।

२७. ऐहिकानां स्रक्चन्दनवनितादिविषयभोगानाम् अनित्यत्ववत् आमुष्मिकाणाम् अपि अमृतादिविषयभोगानाम् अनित्यतया तेभ्यो नितरां विरतिः इहामुत्रफलभोगविरागः।

२८. स्वर्गसुखम् अपि अनित्यम् अस्मिन् विषये "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवम् एव अमुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इति श्रुतिः एव प्रमाणभूता।

२९. श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यः मनसः निग्रहः एव शमः।

३०. बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनं दमः।

३१. निवर्तितानाम् अन्तरिन्द्रियाणां तथा बहिरिन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यः उपरमणम् उपरतिः अथवा विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः एव उपरतिः।

३२. शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता तितिक्षा।

३३. निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानम्।

३४. गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा।

पाठगतप्रश्नाः-५

३५. मुमुक्षुत्वं हि मोक्षे इच्छा।

३६. विवेकचूडामणेः कर्ता शङ्कराचार्यः।

३७. शमादीनाम् अभावे मोक्षे इच्छा न भवति।

पाठगतप्रश्नाः-६

३८. जीवब्रह्मैक्यम् एव वेदान्तशास्त्रस्य विषयः।

३९. जीवब्रह्मणोः ऐक्ये एव वेदान्तानां तात्पर्यम्।

४०. जीवब्रह्मैक्यम् इत्यत्र ऐक्यशब्दार्थः अभेदः।

४१. शास्त्रेण सह विषयस्य बोध्यबोधकभावसम्बन्धः।

४२. बोधस्य जनकः बोधकः, अत्र ग्रन्थः।

४३. जीवब्रह्मैक्यप्रमेयगताज्ञाननिवृत्तिः स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च प्रयोजनम्।

४४. जीवब्रह्मणोः ऐक्यगताज्ञाननिवृत्तिः भवति चेत् एव स्वस्वरूपानन्दप्राप्तिः भवति।

॥ इति सप्तदशः पाठः ॥